

Слободан Јовановић

ЖИВОТ
ДЕЛО
ВРЕМЕ

Српска академија наука и уметности

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ: ЖИВОТ, ДЕЛО, ВРЕМЕ
ПОВОДОМ 150 ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

Издаје

Српска академија наука и уметности
Кнеза Михаила 35, Београд

За издавача

академик Владимир С. Косић

Главни уредник

академик Марко Анђелковић

Уредници публикације

академик Косић Чавошки

академик Александар Косић

Дизајн корица

Драјана Лацмановић-Лекић

Избор илустративних прилога

Борис Милосављевић

Лектура

Тања Рончевић

Коректура

Невена Ђурђевић

Снежана Крсић-Букарица

Припрема за штампу

Досије студио, Београд

Штампа

Планетиа принт, Београд

Тираж: 750 примерака

ISBN 978-86-7025-827-3

© Српска академија наука и уметности, 2019.

Издавање ове монографије потпомогнуто је средствима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и Дунав осигурања.

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ ЖИВОТ, ДЕЛО, ВРЕМЕ

ПОВОДОМ 150 ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

САДРЖАЈ

7 | Реч уредника

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ: ЖИВОТ И ДЕЛО

- 13 | Борис Милосављевић, *Слободан Јовановић*
229 | Борис Милосављевић, *Јовановићева теорија државе*
267 | Ратко Марковић, *Слободан Јовановић и уставно право*
303 | Мира Радојевић, *Дојринос Слободана Јовановића проучавању националне историје XIX и прве половине XX века*
315 | Мило Ломпар, *Слободан Јовановић и књижевности*
327 | Напомене
367 | Скраћенице

ПРЕПИСКА

- 371 | Борис Милосављевић, *Из њрејиске Слободана Јовановића*

ПОВЕЉЕ, УКАЗИ, ПРИЗНАЊА

- 405 | Борис Милосављевић, *Повеље, укази, признања, одликовања, документи*

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ: БИБЛИОГРАФИЈА

- 429 | Светлана Симоновић-Мандић, Марина Нинић, Борис Милосављевић, *Библиографија Слободана Јовановића*

РЕЧ УРЕДНИКА

Монографија о Слободану Јовановићу (1869–1958), објављена поводом 150-годишњице његовог рођења, представља јединствен приказ живота, научног рада, друштва и времена у којем је живео. Јовановићево дело и његова личност одувек су привлачили пажњу широке јавности. Дело које је оставио веома је обимно и разноврсно. Треба напоменути да велики број његових радова није обједињен у вишетомним сабраним делима која су до сада објављена. Слободан Јовановић је више од четрдесет година предавао на Правном факултету у Београду. Обављао је дужности декана Правног факултета и ректора Универзитета у Београду. Био је председник Српске краљевске академије, правни експерт на Конференцији мира у Паризу, председник Комисије за израду Устава нове државе 1920. године, председник Српског културног клуба, председник и потпредседник Министарског савета Краљевине Југославије. С обзиром на дужности које је обављао, друштвена и политичка делатност представљају важан део слике о овом нашем великом научнику. Као председник Српског културног клуба и средишња личност српског народа позван је да се прихвати дужности другог потпредседника Министарског савета у влади од 27. марта 1941. године. Био је председник и потпредседник владе у земљи и потом у избеглиштву. Умро је у емиграцији у Лондону крајем 1958. године, скоро сто година од када је његов отац Владимир Јовановић, један од водећих српских либерала, као политички емигрант први пут дошао у енглеску престоницу. Иако је Слободан Јовановић био заступник парламентарног дводомног вишестраначког система, никада није учествовао у страначкој политици. Узимао је, међутим, учешћа у државној политици, како је то записао Јован Дучић 1942. године: „Слободан Јовановић није био никад члан ниједне странке, нити члан ниједне владе, ни учесник ниједне завере. Држећи се увек далеко од владајуће политике, он је ипак зато стајао близу ње, као њено мерило, њен судија, и њен државни тужилац. Називали су га ‘савест српског народа’. Он није био политички човек, него државни човек: увек на капетанском месту брода, увек обухватајући одатле цео видик пред собом.“ Слободан Јовановић је после рата осуђен на политичком суђењу које је организовала нова комунистичка власт у Београду 1946. године. Његова личност и дело били су потиснути из образовног система и научног живота и осуђени на заборав. Рехабилитован је 2007. године.

У монографији је прво приказана биографија Слободана Јовановића у којој су хронолошким редом представљена и дела за која се може рећи да обележавају гранична места његовог научног развитка, као и властита теоријска становишта. Потом се у посебним поглављима представљају научне области којима се бавио и научна достигнућа која је у њима постигао. Прво се приказује његова теорија државе везана за предмет који је предавао, Опште и посебно државно право. Потом се разматра посебно државно право, односно уставно право и оцењује Слободан Јовановић као уставноправни писац. Анализирају се и приказују књиге у којима је тумачио уставе Краљевине Србије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Видовдански устав). Наредни део монографије посвећен је историографији Слободана Јовановића, вишетомној политичкој историји Србије XIX века, за коју се често с правом указује да је најпознатије његово дело. Ако се узму у обзир и други радови из националне историје које је написао, може се видети да је обухватио период од краја XVIII до средине XX века. У следећем делу монографије реч је о Јовановићу као проучаваоцу књижевног дела и књижевном критичару. Посебно су хваљени његов леп језик и познати београдски стил. Последњи део монографије садржи Јовановићеву библиографију.

Да би текст монографије био прегледнији за читање, све фусноте, односно напомене, налазе се на крају књиге.

Захваљујемо се свим ауторима на текстовима објављеним у монографији посвећеној 150-годишњици рођења нашег великог научника Слободана Јовановића.

Коста Чавошки и Александар Костић

ДОПРИНОС СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА ПРОУЧАВАЊУ НАЦИОНАЛНЕ ИСТОРИЈЕ XIX И ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Мира РАДОЈЕВИЋ

Филозофски факултет Универзитета у Београду

Када је крајем 1939, противно његовој вољи, обележавана седамдесетогодишњица рођења Слободана Јовановића, чувеног професора Правног факултета,⁹⁴⁰ у то време неспорно највећег научног ауторитета у српском народу, упоређиваног са Стојаном Новаковићем и Јованом Цвијићем, свечаност су увеличали бројни дневни листови и часописи: *Политика*, *Правда*, *Израз*, *Прејед*, *Летопис Матице српске* и многи други. Углавном, реч је била о онима који су читани међу Србима, будући да је после стварања Бановине Хрватске заоштреност српско-хрватских односа достигла застрашујуће размере, а слављеник као председник Српског културног клуба и критичар Споразума Цветковић–Мачек сматран предводником „великосрпског национализма“. Нешто касније, јануара и фебруара 1940. године, свечаности се придружио и *Српски књижевни гласник*, часопис у чијој је како првој тако и у другој серији Слободан Јовановић имао немерљиве заслуге.⁹⁴¹

Из мноштва том приликом објављених приказа, гледишта и сведочанстава издвојила се честитка *Политике*, чије је уредништво нагласило да је име Слободана Јовановића „понос и слава за српски народ“ и за „југословенску земљу“, записано „на врховима наше науке и на врховима наше књижености“, те да је уклесано „на највишем домету досадашње наше културе“. Истовремено, истакнуто је

Исидора Секулић (1877–1958)

да је реч о „неуморном трудбенику“ и „невероватно скромном човеку“.⁹⁴² Махом у истом тону писали су и други аутори сличних свечарских прилога.⁹⁴³ Било је и покушаја темељитијег, непотребног патоса ослобођеног вредновања многоструког научног домета Слободана Јовановића, чија су се дотадашња дела, независно од њиховог превасходног стручног усмерања, често преплитала, најављујући далеко доцније испољену тежњу историчара да своја истраживања обогате знањима из других, млађих и слабије развијених научних дисциплина, попут социологије и психологије. Ово се још више односило на област права или књижевности, посебно ако се има у виду професорски рад Слободана Јовановића на Правном факултету или његово вишедеценијско занимање за историју књижевности.

Руковођено таквим намерама, уредништво *Полијике* поверило је Владимиру Ђоровићу да напише своје мишљење о Слободану Јовановићу као историчару, Ђорђу Тасићу као о правнику, Јовану Ђорђевићу као о социологу, Илију Пржићу као о наставнику, а Исидори Секулић као о књижевнику.⁹⁴⁴ Иако је сваки од наведених осврта имао засебан значај, мада је требало и да заједно сачињавају својеврсну целину, размишљања Исидоре Секулић изазивала су немалу знатижељу, донекле и отуд што је културној јавности било познато да Слободан Јовановић и она нису повремено били у складним односима.⁹⁴⁵ Поред њеног, и стручни став Владимира Ђоровића опстао је, упркос деценијама које су отада протекле.

Написавши како је српска историографија XIX века почела да се развија „врло лепо“ стога што су о стихијској снази Првог српског устанка писали већ Вук Караџић и прота Матија Ненадовић, чинећи то веома реалистично, речито, живо и непосредно, Владимир Ђоровић је додао да им се у приказивању протеклих догађаја убрзо придружио Леополд Ранке, а један век доцније Стојан Новаковић, Миленко Вукићевић, Михаило Гавриловић, Живан Живановић, Гргур Јакшић, Драгослав Страњаковић и други српски историчари. Међу свима њима, како је истакао, због више разлога „далеко се одвојио“ Слободан Јовановић. Јер, Стојан Новаковић је „и тај период, као и све друго, радио са пуно знања, али без имало

Историчари (слева надесно): Васиљ Поповић, Виктор Новак, Станоје Станојевић, Владимир Ђоровић (аутор непознат, око 1930, БСАНУ Ф-ХVI)

живота. Узметежено доба *Васкрса српске државе*, које просто ври од људи и догађаја, он је обрадио исто онако хладно и мирно као историју Прилепа или струмичке области. Мих. Гавриловић изненађивао је свет [...] необичном студиозношћу и обиљем нове грађе, али је у доброј мери патио од епске ширине, док је Мил. Вукићевић понекад просто гуслао. Жив. Живановић је својим делом дао стварно више историју и апологију либералне странке него историју Србије од Светоандрејске скупштине до Мајскога преврата.“ Слободан Јовановић је у поређењу с њима био тематски разноврснији и свеобухватнији, обрађујући „у целини историју Србије од уставобранитеља до погибије краља Александра Обреновића, односно од 1842–1903. године. Поред тога дао је неколико посебних студија о правничким и политичким личностима тога доба, о Јовану Хаџићу, Илији Гарашанину, Светозару Марковићу, Пери Тодоровићу, Стојану Новаковићу, Миловану Миловановићу.“ Мада су већи део тих тема и периода проучавали и Јован Ристић и Владан Ђорђевић, као писци и истакнути српски државници, Владимир Ђоровић је закључивао да је између њих постојала огромна разлика, особито између Јована Ристића и Слободана Јовановића. Владан Ђорђевић није могао да издржи „озбиљну критику, а Јован Ристић је био „крут, закопчан, с извесном личном самодопаљливом нотом“, склон да „као стари бирократа [...] говори кроз акта“.

Изрекавши тако оштар суд о неколицини уважаваних историчара XIX века, Владимир Ђоровић је изнад свих ставио Слободана Јовановића, образлажући због чега га сматра најдаровитијим и најзаслужнијим. По његовим речима, Слободан Јовановић је „радио историју како се она код нас дотле није радила“. Као човек „изванредно широке културе и фина и оштра духа он је у догађајима и акцијама тражио оно што је битно, не губећи се у излишним споредностима. Али је у битном ишао до краја, подвргавајући својој продорној анализи лице и наличје. Знајући да колико догађаји људе толико исто и људи носе догађаје, Јовановић је са радозналошћу која није знала за препреке и са ретком уочљивошћу ишао стално за тим да код главних личности ухвати њихове основне црте и да помоћу њих објашњава мотиве и обрте извесних акција. Његови историски портрети пуни су живота

и остављају снажан утисак. Радећи тако г. Јовановић је сав у динамици. У његовим историским списима има више драмског елемента него у многим делима наше позорнице. Треба само прочитати, примера ради, ону сцену кад краљ Милан, после српско-бугарског рата, хоће да абдицира или када долази у затвор Пери Тодоровићу. Ту говори не само историчар, него и одличан књижевник, човек који саосећа ствари, који зна да их види, истакне и оживотвори. Његов портрет дра Михаила Вујића, претседника Фузионашке владе краља Александра Обреновића, не износи више него једну страницу од 28 реди, али се више није требало рећи. Толико је слика жива, верна и упечатљива. Описујући сцену, како приликом доласка црногорског кнеза Николе Јован Ристић улази у резервисану ложу у позоришту, сам, пошто је цела сала била пуна, хладан, блед, сав уштиркан, охол и свечан, са свима орденима, г. Јовановић је дао толико непосредну слику, да она остаје пред нашим очима као лични доживљај. Пишући о Скерлићу као историчару г. Јовановић је тачно приметио да он у описивање појединих личности уноси више колективне него индивидуалне психологије. Код њега само је у том погледу обрнут случај, и то кроз цело његово историско дело.“

Напокон, завршавајући анализу историографских радова Слободана Јовановића, Владимир Ђоровић је закључивао да их нарочито одликује то „што изгледају као саливени у једном даху“, будући да њихов аутор „суверено влада материјалом, и старим и новим, који је савесно прибиран и веома обилат“. Штавише, „ни у једном његовом спису“ и „ни у једном часу“ није се могло осетити „да га је понела грађа“, што се често дешавало домаћим историчарима, без обзира на њихову генерацијску припадност. „Развијајући ствари“, Слободан Јовановић их није излагао као „прост посматрач“ већ понекад резао као „најоштрији бријач“, „супериорни дух који уочава не само слабости и грешке, него и недоследности, и позе, и ситничарске и себичне мотиве“, поступајући у духу „природног интелектуалног скептицизма и дијалектичарства“.

Уз све наведене историографске даровитости и интелектуалне вредности, Владимир Ђоровић је истакао да и писање Слободана Јовановића „претставља не само изузетак него истинску радост“. „Каква разлика у концизности, непосредности и живости између њега и, на пр. Мих. Гавриловића, који је француски ђак и који је пазио како пише“, готово је узвикнуо. „Јовановићева прецизност иде до виртуозности. Ако су Вук и прота Матија створили обрасце народне прозе, г. Јовановићу иде у једну од највећих заслуга што је, без нарочитог упињања, израдио српски модерни интелектуални стил.“⁹⁴⁶

Веће похвале, изречене од историчара који је и сам био врстан познавалац XIX и почетка XX века, тешко да су могле бити добијене, тим пре што Владимир Ђоровић није устукнуо пред изазовом да Слободана Јовановића, правника по професионалном образовању, упореди с најзначајнијим представницима српске историјске науке и чак га истакне испред њих.⁹⁴⁷ Његово мишљење није притом чинило никакав изузетак, јер га је делила већина савременика која се бавила проучавањем прошлости или пратила развој домаће историографије.⁹⁴⁸

Слободан Јовановић је до тада већ био објавио већину својих радова из националне историје XIX века, бавећи се њоме пуних четрдесет година: *Српско-бујарски рат* (Београд 1901), *Светозар Марковић* (Београд 1903), *Полиитичке и љравне расјраве*, 1

(Београд 1908), *Политичке и правне расправе*, 2 (Београд 1910), *Уставобранитељи и њихова влада /1838–1858/* (Београд 1912), *Љубомир Недић* (Загреб 1921), *Друџа влада Милоша и Михаила* (Београд 1923), *Влада Милана Обреновића*, 1–2 (Београд 1926–1927), *Влада Александра Обреновића*, 1–2 (Београд 1929, 1931), *Из наше историје и књижевности* (Београд 1931), *Југословенска мисао у прошлости и будућности* (Београд 1940)... Осим тога, биле су допуњене и поново публиковане његове студије о Светозару Марковићу (Београд 1920) и влади уставобранитеља (Београд 1925), а од 1932. до 1940. године у Издавачкој књижици Геце Кона објављена су сабрана дела, у чијих су 17 томова сакупљени сви радови из националне и опште историје, укључујући књиге *Вођи француске револуције*, *Из историје политичких доктрина*, *Држава*, *Енглеска*, *Француска*, *Немачка 1815–1914...* Поједини од ових радова, попут посебно упечатљивог и често хваљеног есеја о Љубомиру Недићу, написаног на Крфу 1917, претходно су објављивани у наставцима у текућој периодици.⁹⁴⁹

Избор тема и проблема о којима је писао у предратном раздобљу показивали су да се Слободан Јовановић радије опредељивао за XIX век, „бежећи“ од савременог доба како због непостојања временске дистанце тако и због основаних претпоставки да је симпатијама које је током боравка на Крфу за време Првог светског рата показао према пуковнику Драгутину Димитријевићу Апису изазвао незадовољство Александра Карађорђевића и Николе Пашића. По мишљењу Драгољуба Јовановића, с којим је чешће „размењивао мисли“ и који је пажљиво читао сва његова дела, Слободан Јовановић није волео да пише о својим савременицима, осим о Љубомиру Недићу и „скоро [се] никад није бавио Карађорђевићима, док је Обреновиће обрадио врло пажљиво“. Уз то, Карађорђевиће је у разговорима које су водили „делио на јаке и слабе“, сматрајући да су првима припадали Карађорђе и краљ Александар, коме је признавао способност у вођењу спољне, али не и унутрашње политике. У кнезу Александру, краљу Петру и кнезу Павлу, међутим, није видео никакве особине које би их чиниле „јаким људима“.⁹⁵⁰

Многи други познаваоци Слободана Јовановића такође су учавали историографски несклад у његовом занимању за нововековне српске династије и поједине историјске периоде, што је утицало на формирање општеприхваћеног става да је највећи допринос дао проучавању XIX века. Будући да је о првим деценијама обнављања српске државности написао само неколико мањих радова, посвећених историографском стваралаштву Михаила Гавриловића, Милошу Обреновићу, Филипу Вишњићу, Вуку Караџићу и расправи Стојана Новаковића о уставно-законским питањима Карађорђевог времена, те већу студију *Карађорђе и његове војводе* (Београд 1938), Радован Самарџић је закључио да није стизао да се „усредсреди“ на питања српске револуције из 1804. године и настанка аутономне српске кнежевине. По овом мишљењу, она дуго нису одговарала претежно правним и политичким гледањима Слободана Јовановића на историју, с обзиром на то да се чини како га је „ипак више занимало редовно функционисање државе него њен настанак у бурним временима“.⁹⁵¹ Најочитији резултат интересовања за унутрашњи развој српске државе, њене спољнополитичке односе и људске судбине, проистекао из става да су му студије превасходно политичке и правне, а тек потом историјске, представљало је објављивање тих неколико великих монографија и есеја, које – обухвативши методолошки и

стилски уједначено излагање историје Србије од 1838. до 1903. године – сачињавају јединствену целину.⁹⁵²

У радовима које је Слободан Јовановић написао о првој половини XX века приметно је да нема оних који су усредсређени на целокупну владавину краља Петра и краља Александра Карађорђевића, као ни његовог наследника. Самим тим, осим драгоцене књиге *Уставно право Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца* (Београд 1924), нема ни обимом знатнијих студија. Независно од тога што проблемски припада правничкој науци, ова књига садржи исцрпну анализу постанка државе, суверенитета Уставотворне скупштине, уставних нацрта, бирачког права, скупштинског пословника, деобе власти, краљевих овлашћења и правног положаја грађана, због чега је незаобизлазна у разумевању политичких односа у југословенској краљевини, утврђених начелима Видовданског устава. Осим тога, више појединачних расправа које је Слободан Јовановић објављивао током међуратног периода у *Српском књижевном гласнику*, *Архиву за правне и друштвене науке*, *Новој Европи* и другим часописима, бавећи се текућим политичким проблемима, показују његов критичан став према често бруталном угрожавању демократских принципа, неспојивом с пуним парламентаризмом. У том контексту велики значај имали су коментари о доношењу тзв. Обзнане и забрани политичке делатности Комунистичке партије Југославије.⁹⁵³

Критика Обзнане свакако није могла бити тумачена као пристајање уз једну искључиву левичарску идеологију, поготово ако се из целокупног политичко-правног и историографског опуса Слободана Јовановића, као и из његових потоњих политичких опредељења јасно виде либералне и донекле чак конзервативне склоности. Не може се сматрати ни историографским радом, али је свакако значајан историјски извор о узнемирењу које је Обзнана изазвала међу верницима политичких слобода, а уз то и један је од првих показатеља односа Слободана Јовановића према недемократској власти и владару који ју је подржавао.⁹⁵⁴ Уз то, одлучно је порицао да је он написао шестојануарски манифест краља Александра, како су многи мислили.⁹⁵⁵

Протести у Београду против Обзнане, 1920. године

Не напуштајући научни интерес за историју XIX века, Слободан Јовановић се првом половином XX столећа неупоредиво више бавио по завршетку Другог светског рата, када је у Лондону започео његов „стварни“ емигрантски живот. Писање о догађајима, људима и појавама из тог времена било је, с једне стране, олакшано чињеницом да су сазнања и утисци о њима били релативно свежи, а с друге, отежано због немања многих књига, трајног губитка неких докумената и затворености архивских установа за истраживање савременог доба.⁹⁵⁶ Не клонувши пред тим препрекама, први рад коме се посветио било је бележење збивања од 27. марта 1941. до именовања Ивана Шубашића за мандатара владе 1. јуна 1944. године. Будући да је то чинио као учесник и сведок догађаја, али и као историчар, ови се записи не могу у пуном смислу сматрати ни мемоарским делом ни историографским радом. По речима Радоја Л. Кнежевића, коме су белешке по завршетку биле поверене на чување, „духовна свежина“ и памћење Слободана Јовановића, мада је имао 76 година, „били су за причу“. Ипак, „ради контроле својих сећања, прегледао би најважније документе пре писања појединих поглавља. Да почне редиговање, одлучио се док је још био у току процес генералу Михаиловићу, на коме је и он био један од оптужених у одсуству.“⁹⁵⁷

Зайисе о проблемима и људима, 1941–1944 радио је без застоја, пишући их руком, „од првог до последњег реда“, а свако од укупно 12 поглавља одмах по завршетку предавао Радоју Л. Кнежевићу, који их је 1947. године пренео на чување у САД и коме је препустио да их обједини општим насловом. По „аманету“ аутора, „нису могли бити ни давани на читање било коме, ни објављени пре него што су се стекли услови предвиђени од њега“. Будући да су услови у потпуности поштовани, рукопис је „лежао у похрани скоро три деценије“ и први пут био објављен у Лондону 1976. године, у издању Удружења српских писаца и уметника у иностранству. Обим му је био релативно мали зато што се Слободану Јовановићу као историчару чинило „да је још прерано покушати израду једне свеобухватне, детаљне слике. Много штошта од онога што се преживело уочи и током рата стајало је

Душан Симовић, краљ Петар II и Радоје Л. Кнежевић

још под маглом. Мемоари најодговорнијих учесника са британске и америчке стране били су још у повојној фази. Архиве најважнијих ратујућих страна биле су још недоступне: процес одабирања и пречешљавања докумената још није био тако рећи ни почет [...] С друге стране, Јовановићу је ваљало водити рачуна о својим поодмаклим годинама. Стога се одлучио на оно што му се чинило могућим одмах. Бацио је један општи поглед на сваки од крупних проблема у вези с Југославијом током 1941–1944. То су све били проблеми у чијем ће расплитању, по сили свога положаја и свог неупоредивог личног ауторитета, он учествовати у већој или мањој мери. Тај посао Јовановић је урадио поузданом руком. Руководио се искључиво решеношћу да изнесе истину, како ју је доживео, истину целу и ништа сем ње.⁹⁵⁸

Навикнут на непрекидан, дисциплинован рад, Слободан Јовановић се истих година посветио дорађивању већ написаних и до 1941. године објављиваних есеја о историјским личностима и својим савременицима, као и започињању сасвим нових, оних о којима или до тада уопште није писао или их је пак само узгред помињао, у склопу већих студија. На тај начин настала је серија портрета истакнутих Срба углавном из XX века, али и оних који су својим животима и делатношћу повезивали ново доба са претходним столећем.

По времену настанка, најстарији огледи, започети за време Првог светског рата и после њега, а потом више пута допуњавани, посвећени су Љубомиру Недићу (1917, 1920, 1931), Стојану Новаковићу (1917, 1921), Урошу Петровићу (1926, 1931), Јовану Скерлићу (1926, 1931, 1934) и Миловану Миловановићу (1937, 1958). Писање других, изузев неких краћих осврта, представљало је сасвим нове радове о Владимиру Јовановићу (1948), Павлу Маринковићу (1948), Богдану Поповићу (1948), Драгутину Димитријевићу Апису (1948–1949) и Николи Пашићу (1953–1957).

Уз оне који су публиковани до почетка Другог светског рата ови су огледи објављени током 1961. и 1962. године у *Гласу канадских Срба*, чији је уредник био Радоје Л. Кнежевић, затим у шест посебних свезака, а потом – заслугом истог поштоваоца и пријатеља Слободана Јовановића – у књизи *Моји савременици* (Виндзор 1962). Том књигом, међутим, нису обухваћени сви текстови Слободана Јовановића о људима које је знао и чије је животе сматрао вредним бележења за потомство. Изван ње остало је неколико десетина мањих текстова, насталих различитим поводима, а објављиваних махом у међуратној југословенској и послератној, српској емигрантској периодици. Сви заједно поново су публиковани у 11. тому Сабраних дела Слободана Јовановића.

Пишући ове портрете, Слободан Јовановић је у небројено много детаља показао да није ванредно добро познавао само менталитет српског народа него и психологију појединца, правећи права мала ремек-дела. Осим тога, посредно је проговорио и о неким, из различитих разлога осетљивим проблемима, о којима су савременици, али и источари тога доба, чезнули да сазнају његово мишљење. Више пута, на пример, истицано је да је Слободан Јовановић избегавао да се отворено изјашњава о краљу Александру Карађорђевићу. У есеју о Драгутину Димитријевићу Апису, међутим, с којим је током Првог светског рата био веома близак, није сакрио да не верује у тврдњу о наводном покушају атентата на регента, која је послужила као повод за покретање судског процеса. Рекавши да

су све замисли пуковника Аписа биле „лудо смеле“, али и успешне, изразио је јасну сумњу у наводни покушај убиства, осмишљен тако „траљаво“, без икаквих могућности за успех.

„Мене је чудило да Апис“, написао је, „који је умео с људима, није умео да сачува пријатељство Престолонаследника, које је испрва имао у највећој мери. Апис ми је одговорио отприлике ово: 'Александар је Карађорђевић, а Карађорђевићи не умеју да праве пријатеље. Ничије пријатељство он не цени: пас више памти добро које му се учини. Од људи он не тражи оданост, већ удвориштво, а ја удворица нисам. Ја сам дао династији довољно доказа своје верности. Ако се од мене тражи да Престолонаследнику изувам још и чизме, – е лепо, ја то нећу, и не могу! [...] Гледајући га онако крупна и тешка, мени је долазила мисао да би њему удворичка прегипања била како морално, тако и физички немогућа.

Много доцније, кад смо већ били на Крфу, ја сам имао прилике да и са Престолонаследником говорим о његовим односима с Аписом. Он је наводио неке његове неисправности, које нису изгледале тако крупне. Помињао је и неке доставе, које су можебити више него те неисправности имале дејства [...] Ја нисам имао утисак да је Александра највећма вређало то, што Апис није био удворица. Било је бесумње и тога, али то није било главно. Њега је највећма вређало то што је Апис имао међу официрима једну популарност која је чак и њему, будућем краљу умањивала значај [...] С овим осећањем унижења мешало се и осећање несигурности и страха. Апис је имао у својој прошлости уморство једнога краља и једног престолонаследника. Александар није знао шта се и њему може десити, ако се Аписа не отараси. Свакојачко, његово нерасположење према Апису било је много сложеније него што је Апис то узимао.“⁹⁵⁹

Стварајући овакве слике и дајући таква историографска објашњења, Слободан Јовановић осликавао је портрете појединаца, али и људи који су им били блиски, нудећи читаоцу могућа објашњења и за најболније кризе.

Његовом емигрантском раду припадају и бројни други, садржински и наменски разноврсни текстови: од политичких чланака посвећених збивањима

Драгутин Димитријевић Апис (1876–1917)

у Југославији, свету и емиграцији, преко списа *О тоталитаризму* (Париз 1952) до после његове смрти објављене студије *Један њрило за ипроучавање српској националној карактера* (Виндзор 1964), означене као „тестаментарне“.⁹⁶⁰ Иако се многи међу њима не могу сматрати дословно историографским, готово сви проучаваоци и аналитичари дела Слободана Јовановића слажу се да им је због сложености и задирања у обиље тема често немогуће одредити примарни карактер, будући да се „материја преплиће“, али и да се у већини налази извесни историографски допринос. Осим тога, немогуће је не бити до страхопоштовања задивљен чињеницом да се Слободан Јовановић бавио науком пуних шест деценија, да се као историчар кретао кроз два века, кроз европску и националну историју, не губећи интерес за предмете својих истраживања ни у најпознијим годинама.⁹⁶¹

Размишљајући над том јединственошћу, Коста Ст. Павловић, шеф кабинета Слободана Јовановића у две његове владе и генерални секретар Југословенског народног одбора у емиграцији (1946–1958), забележио је да су лична сећања старог научника обухватала период од средине 1974. до краја 1958. године или, посматрано у односу на догађајну историју, збивања од повратка кнеза Михаила Обреновића из Цариграда до избора генерала Де Гола за председника Француске Републике. „Из његових уста говорило је искуство, посредно или непосредно стечено, старо сто двадесет пет година. Од свог оца Владимира Јовановића непосредно је слушао о догађајима који су се одигравали између 1833. и 1922. и кроз његове очи упознао је ондашње људе. За свога живота, пратио је лично догађаје и, кроз своје слободарске очи, посматрао људе.“ У тако постављеној историјској вертикали, његов отац и он били су заједно, од 1833. до 1958. године, изузев Карађорђа, савременици свих владара: од прве владе Милоша Обреновића до Јосипа Броза Тита. На исти начин могло би да се посматра и њихово познавање европске историје и европских историјских личности. Када је о Русији на пример реч, у питању је био период од Николаја I (1796–1855) до Никите Сергејевича Хрушчова. Није отуд чудно што је међу онима које су знали, индиректно или директно, било „свакојакних“ људи, „од великих државника до усијаних глава, занесењака, лудака и злочинаца, од просвећених апсолутиста до парламентарних владалаца, од ’источњачких деспота’ до данашњих тоталитараца“. Јер, преко свог оца познавао је Мацинија и Бакуњина, с којима је Владимир Јовановић био у преписци. „Лично је искусио тешке режиме краља Милана и краља Александра Обреновића, демократску и парламентарну владавину краља Петра I,

Коста Ст. Павловић, шеф кабинета Слободана Јовановића (АКЦДПП)

делимично непарламентарни и лични режим краља Александра I, Намесништво, кратко краљевање краља Петра II над државом која није имала ниједан од три елемента без којих не постоји држава: ни територију, ни народ, ни власт. Доживео је читав низ револуција: бољшевичку у Русији, фашистичку у Италији, нацистичку у Немачкој, легионарску у Румунији и силом наметнуту комунистичку у Југославији.“ Током његовог 90-годишњег живота, Србија је учествовала у седам ратова: српско-турским у време Велике источне кризе, српско-бугарским 1885, два балканска и два светска рата.⁹⁶²

Када се овако великом животном искуству додају систематско, планирано образовање, стицано у Србији и иностранству, учење страних језика, пажљив одабир литературе, економисање временом како се не би трошило улудо, задивљујућа самодисциплина и самоконтрола, ванредне мисаоне способности, вишеструка даровитост и живо занимање, подједнако за прошлост колико за савремени тренутак и свет око себе, може се барем приближно назрети образложење за библиографију чије се размере граниче са садржајем мање библиотеке.

Будући, међутим, да је Слободан Јовановић 1946. године у одсуству осуђен на двадесетогодишњу робију с принудним радом, губитак политичких и појединих грађанских слобода у трајању од десет година, конфискацију целокупне имовине и губитак држављанства, његово огромно и разнолико стваралаштво било је умногоме ускраћено српском народу.⁹⁶³ Према сведочењу Драгољуба Јовановића, „у јавним библиотекама, његова дела су дуго стојала окренута наопако и била неприступачна публици, да се не би неко саблазнио“. Међутим, већ 1956. године, када је Правни факултет организовао свечану академију, посвећену стрељаном проф. Ђорђу Тасићу, свом некадашњем декану, млади социолог Радомир Лукић осмели се да, помињући научни допринос других великих професора, истакне и Слободана Јовановића као „правничку и социолошку вредност“.⁹⁶⁴ Осим тога, ако је до појединих књига било тешко доћи или су пак биле склоњене, из боље снабдевених библиотека, поготово семинарских, није могла бити одстрањена пребогата српска и међуратна југословенска периодика, чији је био стални или повремени сарадник. Штавише, Данило Баста се сећао да средином 60-их година, када је он започео студије, „нико, срећом, није забрањивао да се из библиотеке Правног факултета узимају на читање књиге Слободана Јовановића, баш као и да се слободно купују по београдским антикварницама“.⁹⁶⁵ У приближно исто време, 1963. године, у едицији *Српска књижевност у сто књига*, у издању Матице српске и Српске књижевне задруге, а уз предговор, избор и редакцију Живорада Стојковића, објављени су *Портрети из новије српске књижевности*. Иако су наредна два покушаја, учињена 1970. и 1985, доживела неуспех,⁹⁶⁶ Слободан Јовановић се својим делом неумитно враћао свом народу и историји његове културе, све док 1990–1991. године нису поново штампана његова сабрана дела, која су за публикување приредили Радован Самарџић и Живорад Стојковић. Током протеклих деценија настало је и неколико с временом све комплетнијих библиографија радова Слободана Јовановића, чији су аутори били Илија Пржић (1935), Коста Ст. Павловић (1954. и 1959), Милана Ђурђулов (1990), Станиша Војновић (2005) и Добрило Аранитовић (2010).⁹⁶⁷

Уз све ове замашне научне и стручне активности, покренуте од стране савремених историчара и других научника, започело је систематичније анализирање целокупног научног опуса Слобода Јовановића, настављено тамо где су застали његови савременици и проучавано из различитих углова, у зависности од професионалне припадности истраживача. Данило Баста, на пример, у својој се књизи определио за пет огледа, задржавајући пажњу на Слободану Јовановићу као историчару политичких идеја, теоретичару државе и права, аналитичару тоталитаризма, тумачу српског националног карактера и социологу. Иако су га занимали и други његови „ликови“, нарочито књижевно и историографско дело, сматрао је да њима треба да се баве историчари књижевности и историографи. Када је у питању историографија, последњих двадесет година објављено је више вредних расправа и есеја, чији су аутори били Радован Самарџић, Милорад Екмечић, Борис Милосављевић и други аутори.⁹⁶⁸ Њихова различита генерацијска припадност сведочи о континуитету интересовања за ову проблематику, али се уочава и једна друга врста сталности. Сви се слажу да је допринос Слободана Јовановића познавању XIX и прве половине XX века непроцењивог значаја, нарочито обимне студије којима је обухваћен период од 1838. до 1903. године, проучавање уставног развитка југословенске краљевине у време њеног настанка и велика збирка портрета, чији књижевни домети могу бити сматрани и вредним књижевним остварењима. Истовремено, нико још није порекао огромну ерудицију Слободана Јовановића, чије је широко образовање, разгранато у више сродних праваца, управо и омогућило широке методолошке захвате и дубоко разумевање како дугих историјских процеса тако појединачних детаља и карактера. Напокон, као ни савременици Слободана Јовановића ни њихови наследници нису могли остати незадивљени јединствености и надмоћности стила, до чије се привидне лакоће доспело упорним усавршавањем и трудом, све док лака иронија и изненађујуће богатство једног усавршеног језика нису оживели прошлост, а историографско дело приближили књижевности. Уз све то, примећује се често одсуство снажних емоција, неретко присутних код других историчара, што је Слободану Јовановићу помагало да, када је било нужно, и о најтежим проблемима расуђује „хладне главе“ или, како је забележио Милан Грол, „с апстракцијом школског семинара“, мерећи збивања „као у перспективи од стотине година и о туђем народу“. „Слободан“, константовао је после једног разговора у емиграцији, „каже да [...] кад уђе у своје двориште и закључа врата за собом, улази слободан од свега и заборављајући све“.⁹⁶⁹ Осим, вероватно, својих књига и удубљивања у прохујала времена, која се непојамном снагом изнова и изнова враћају савременом добу.